

GNOSEOLOGIK TAFAKKUR ONTOLOGIYASI: TARIXIY VOQELIKNING SHAKLLANISHI VA INSON O'ZLIGINI ANGLASH MUAMMOSI

Xushbaqova Ozoda

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti Tarix fakulteti Falsafa yo'nalishi talabasi

ARTICLE INFO.

Kalit so'zlar: Gnoseologik tafakkur, ontologiya, tarixiy voqelik, o'zini anglash, inson o'ziga xosligi, tarixiy ong, ijtimoiy xotira, tarixiy ontologiya, madaniy uzluksizlik, falsafiy antropologiya.

Annotatsiya

Ushbu maqola gnoseologik tafakkur ontologiyasini tarixiy voqelikning shakllanishi va insonning o'zini o'zi anglashining rivojlanishini tushunishga falsafiy yondashuv sifatida o'rganadi. Fridrix Nitsshe va Ian Xakingning nazariy nuqtai nazarlari va o'zbek mahalliy olimlarning nazariy asoslariga tayanib, maqolada tarixiy tajriba, ijtimoiy xotira, hokimiyat tuzilmalari va o'ziga xoslikni shakllantirish o'rtasidagi bog'liqlik o'rganiladi. Mutlaq kelib chiqishni izlash va inson hayotini shakllantiruvchi tarixiy shartli jarayonlarni tahlil qilish o'rtasidagi farqqa alohida e'tibor qaratiladi. Ushbu yondashuvning dolzarbligi meros qilib olingan rivoyatlar, madaniy an'analar va o'rnatilgan bilim tizimlarining o'zini va jamiyatni zamonaviy idrok etishga qanday ta'sir qilishini tushuntirish qobiliyatidadir. Tadqiqot gnoseologik tafakkurni tarixiy uzluksizlik, uzluksizlik va inson o'ziga xosligining o'zgaruvchan tabiatini tanqidiy talqin qilish vositasi sifatida tushunish uchun kontseptual asos yaratadi.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2026 LWAB.

Kirish

Tarixiy voqelik va inson o'zini anglashi o'rtasidagi bog'liqlik zamonaviy falsafiy tadqiqotlarning asosiy muammolaridan birini ifodalaydi. Tez ijtimoiy o'zgarish, madaniy o'zaro ta'sir, raqamli aloqa va o'zgaruvchan jamoaviy o'ziga xosliklar bilan tavsiflangan davrda, shaxslarning o'zlarining tarixiy kelib chiqishini qanday talqin qilishlari va kengroq ijtimoiy tuzilmalar ichida o'zlarini qanday joylashtirishlarini tushunish alohida nazariy ahamiyatga ega bo'ldi. Inson o'ziga xosligini faqat individual tajriba yoki biologik mavjudlik orqali etarli darajada tushuntirib bo'lmaydi; u tarixiy rivoyatlar, madaniy an'analar, jamoaviy xotira, ijtimoiy institutlar va meros qilib olingan ma'no tizimlari bilan ham shakllanadi. Natijada, gnoseologik tafakkur shaxslar va jamoalar o'zlari va dunyo haqidagi tushunchalarini rivojlantiradigan tarixiy sharoitlarni o'rganish uchun muhim metodologik asos yaratadi.[1]

Gnoseologik tafakkurning falsafiy asoslarini Fridrix Nitsshe "Axloq genealogiyasi haqida" asaridan ko'rish mumkin, unda u axloqiy qadriyatlarining tarixiy shakllanishini tanqidiy o'rganib chiqdi va o'rnatilgan axloqiy kategoriyalar shubhasiz yoki universal kelib chiqishga ega degan taxminga qarshi

chiqdi. Nitsshening yondashuvi qadriyatlar ijtimoiy hokimiyatga ega bo'lgan tarixiy sharoitlar, mojarolar va o'zgarishlarni o'rganish muhimligini ko'rsatdi[2].

Ontologik nuqtai nazardan, genealogik tafakkur fundamental savolni tug'diradi: tarixiy voqelik insoniyat hayoti uchun qanday mazmunli bo'ladi? Tarixiy voqelik shunchaki o'tmishdagi voqealar to'plami emas; u shuningdek, odamlarning hozirgi sharoitlarini qanday tushunishlariga ta'sir qiluvchi tushunchalar, rivoyatlar, madaniy doiralar va ijtimoiy amaliyotlar orqali talqin qilinadi. Tarixiy voqealarga berilgan ma'no ijtimoiy sharoitlar, siyosiy institutlar va jamoaviy talqinlar rivojlanishi bilan o'zgarishi mumkin.

Shuning uchun, tarixiy voqelikni tahlil qilish nafaqat o'tmishda sodir bo'lgan voqealarga, balki o'tmishning muayyan talqinlari qabul qilinishi, uzatilishi va o'zgartirilishi jarayonlariga ham e'tibor qaratishni talab qiladi.[3]

Mavjud falsafiy yondashuvlarning hissasiga qaramay, genealogik tafakkur, tarixiy voqelik ontologiyasi va shaxsning o'zini o'zi anglash qobiliyati o'rtasidagi bog'liqlik murakkab fanlararo muammo bo'lib qolmoqda. Uni o'rganish tarixiy tahlilni ontologiya, ijtimoiy falsafa va falsafiy antropologiya bilan bog'laydigan yaxlit nuqtai nazarni talab qiladi.

Shunga ko'ra, ushbu maqolaning maqsadi genealogik tafakkurni tarixiy voqelikning shakllanishini va insonning o'zini o'zi anglashining rivojlanishini tushunishga ontologik yondashuv sifatida nazariy tahlil qilishdir. Maqolada uchta o'zaro bog'liq maqsadga e'tibor qaratilgan: birinchidan, genealogik tafakkurning falsafiy ma'nosini aniqlash; ikkinchidan, individual va jamoaviy o'ziga xoslikni shakllantiruvchi tarixiy va ijtimoiy sharoitlarni o'rganish; va uchinchidan, tarixiy rivoyatlar bilan tanqidiy aloqa inson mavjudligini yanada aks ettiruvchi tushunishga qanday hissa qo'shishi mumkinligini tushuntirish hisoblanadi.[4]

Ushbu tadqiqotning ahamiyati genealogik tafakkurni o'tmishni retrospektiv tekshirishdan ko'ra ko'proq narsa sifatida tushunishga urinishda yotadi. U hozirgi zamonning tarixiy sharoitlarini tushunish, o'zgaras taxminlarni shubha ostiga qo'yish va shaxslar va jamiyatlar o'zlarining o'ziga xosliklari va tarixiy voqelik bilan munosabatlarini qayta talqin qilish imkoniyatlarini aniqlash uchun muhim vosita hisoblanadi.[5]

Adabiyotlar sharhi

Gnoseologik tafakkurning nazariy asoslari xalqaro va o'zbek falsafiy tadqiqotlarida tarixiy ontologiya, axloqiy qadriyatlar, jamoaviy xotira va inson o'ziga xosligini o'rganish orqali o'rganilgan.

Fridrix Nitsshe "Axloq nasabnomasi haqida" asarida axloqiy qadriyatlarning tarixiy kelib chiqishini o'rganadi[6]. Ian Xakingning "Tarixiy ontologiya" asarida inson o'ziga xosligi tushunchalari va shakllari ma'lum tarixiy kontekstlarda qanday paydo bo'lishini tushuntiradi[7]. Ratkliff genealogik tafakkurning metodologik xilma-xilligini yanada aniqroq tushuntiradi[8].

O'zbek tadqiqotlarida Ibrohim Mo'minov va Muzaffar Xayrullaev falsafiy tafakkur va madaniy merosning tarixiy rivojlanishini o'rganadilar[9].

Ushbu tadqiqotlar tarix va o'z-o'zini anglash o'rtasidagi bog'liqlik bo'yicha muhim nazariy nuqtai nazarlarni taqdim etadi. Biroq, xalqaro tadqiqotlar asosan tarixan shakllangan qadriyatlar va o'ziga xosliklarni tanqidiy tahlil qilishga urg'u beradi, o'zbek ilmiy ishlari esa ko'proq madaniy uzluksizlik va tarixiy merosni saqlashga qaratilgan.

Metodologiya

Ushbu maqola gnoseologik tafakkurni tarixiy voqelikning shakllanishi va insonning o'zini o'zi anglashini tushunishga yondashuv sifatida o'rganish uchun sifatli, nazariy-falsafiy tadqiqot metodologiyasidan foydalanadi. Tadqiqotda falsafiy tahlil, qiyosiy tahlil, tarixiy-germenevtik talqin va kontseptual tahlil qo'llaniladi. Fridrix Nitsshe va Ian Xakingning asarlari tarixiy jarayonlar, ijtimoiy tuzilmalar va inson o'ziga xosligining shakllanishi o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun o'rganiladi. Xalqaro gnoseologik yondashuvlar va mahalliy falsafiy nuqtai nazarlar o'rtasidagi bog'liqlikni o'rnatish uchun tarixiy ong, madaniy meros va milliy o'ziga xoslik haqidagi o'zbek falsafiy adabiyoti ham tahlil qilinadi. Qiyosiy usul ushbu tadqiqot an'analari o'rtasidagi umumiy nazariy tamoyillar va farqlarni aniqlash uchun ishlatiladi. Ushbu metodologik asos tarixiy uzluksizlik, ijtimoiy xotira va individual va jamoaviy o'ziga xoslikning o'zgaruvchan tabiatini tanqidiy talqin qilish imkonini beradi.[10]

Natijalar va muhokama

Nazariy tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, gnoseologik tafakkur shunchaki tarixiy voqealarni qayta tiklash usuli emas, balki inson o'ziga xosligi, tarixiy ong va ijtimoiy voqelikning shakllanishini tushunishga falsafiy yondashuvdir. Uning asosiy ahamiyati insonning o'zini o'zi anglashi tarixan shakllangan qadriyatlar tizimlari, madaniy an'analari, jamoaviy xotira va ijtimoiy munosabatlar doirasida rivojlanishini tan olishdan iborat. Biroq, tarixiy meros o'ziga xoslikni mutlaqo belgilamaydi; shaxslar meros qilib olingan ma'nolarni tanqidiy ravishda qayta talqin qilishlari va o'z mavjudligiga yangi nuqtai nazarlarni rivojlantirishlari mumkin.[11]

Fridrix Nitsshe "Axloq nasabnomasi haqida" asari bu argument uchun muhim nazariy asos yaratadi. Nitsshe axloqiy qadriyatlar universal ravishda qat'iy va o'zgarmas emas, balki tarixan shakllanganligini ko'rsatadi. Uning yondashuvi tadqiqotchilarni muayyan qadriyatlar paydo bo'lishi va hokimiyatga ega bo'lishi sharoitlarini o'rganishga undaydi.

Ian Xakingning tarixiy ontologiya konsepsiyasi tushunchalar va tasniflarning ma'lum tarixiy sharoitlarda qanday paydo bo'lishi va inson tajribasiga qanday ta'sir qilishini batafsilroq tushuntiradi. Ushbu nazariy yondashuvlar tarixiy voqelik o'tmishdagi voqealarni ham, bu voqealar ma'noga ega bo'lgan o'zgaruvchan talqinlarni ham qamrab olishini ko'rsatadi. Talqinlar rivojlanishi mumkin bo'lsa-da, ular ishonchli tarixiy dalillarga asoslangan bo'lishi kerak.[12]

Tarixiy xotira va inson o'ziga xosligi o'rtasidagi bog'liqlik o'zbek falsafiy kontekstida ayniqsa muhimdir. Abu Nasr al-Farobiy, Abu Rayhon al-Beruniy va Abu Ali ibn Sinoning intellektual merosi bilim, axloq va inson taraqqiyotini tushunish uchun qimmatli manbalarni taqdim etadi. Ularning falsafiy hissalarini nafaqat madaniy yutuqlar sifatida, balki ularning tarixiy kontekstlari va zamonaviy dolzarbligi bilan bog'liq holda ham ko'rib chiqilishi kerak. Shu nuqtai nazardan, gnoseologik fikrlash tarixiy uzluksizlikni saqlab qoladigan va mustaqil talqinni rag'batlantiradigan madaniy meros bilan tanqidiy aloqani ta'minlaydi.

Xalqaro falsafiy yondashuvlarni tarixiy ong bo'yicha o'zbek ilmiy tadqiqotlari bilan taqqoslash muhim bir-birini to'ldiruvchilikni ochib beradi. Nitsshe, Fuko va Xaking qadriyatlar va o'ziga xosliklarning tarixiy shakllanishiga urg'u beradi, o'zbek tadqiqotlari esa ko'pincha madaniy meros, jamoaviy xotira va milliy o'ziga xoslikni ta'kidlaydi. Ushbu nuqtai nazarlarni birlashtirish tarixiy an'analarning shaxsni shakllantirishga qanday hissa qo'shishini va ularning ma'nolari avlodlar davomida qanday o'zgarishini tushunishga imkon beradi.[13]

1-jadval. Gnoseologik tafakkurning tarixiy voqelik va o'zlikni anglashdagi asosiy yo'nalishlari[14]

Tahlil yo'nalishi Asosiy mazmuni Inson o'zligini anglashdagi ahamiyati

Tarixiy shakllanish Qadriyat va tushunchalar muayyan tarixiy sharoitlarda yuzaga keladi. Shaxs o'z qarashlarining tarixiy ildizlarini anglaydi.

Hokimiyat va bilim Bilim, me'yor va ijtimoiy institutlar o'zaro ta'sirda shakllanadi. Qabul qilingan me'yorlarga tanqidiy yondashuv rivojlanadi.

Tarixiy xotira Jamoaviy xotira o'tmish haqidagi tasavvurlarni avlodlarga uzatadi. Milliy va madaniy mansublikni tushunishga yordam beradi.

Uzilish va o'zgarish Tarixiy taraqqiyotda davomiylik bilan birga ziddiyat va burilishlar ham mavjud.

O'zlikni o'zgarimas emas, rivojlanib boruvchi hodisa sifatida ko'rishga undaydi.

Tanqidiy qayta talqin Meros bo'lib qolgan tasavvurlar yangi sharoitda qayta baholanadi. Mustaqil fikrlash va ongli qadriyat tanlashni kuchaytiradi.

Jadvaldan ko'rinadiki, gnoseologik tafakkur tarixiy voqelikni tayyor va o'zgarimas holat sifatida emas, balki qadriyatlar, bilimlar, ijtimoiy munosabatlar va xotira ta'sirida shakllanadigan jarayon sifatida tushuntiradi. Nitsshe qadriyatlarning tarixiy kelib chiqishiga, Fuko bilim va hokimiyat munosabatlariga, Xaking esa tushunchalarning tarixiy shakllanishiga e'tibor qaratadi[15].

O'zbek falsafiy tadqiqotlarida tarixiy xotira, madaniy meros va milliy o'zlik masalalariga alohida ahamiyat beriladi. Bu ikki yondashuvni uyg'unlashtirish inson o'zligini anglashni nafaqat ajdodlar merosini saqlash, balki uni tarixiy sharoit va zamonaviy ehtiyojlar asosida tanqidiy talqin qilish jarayoni sifatida izohlash imkonini beradi.

Tahlil asosida genealogik tafakkurning uchta o'zaro bog'liq o'lchamini aniqlash mumkin:

Tarixiy o'lcham — qadriyatlar, tushunchalar va o'ziga xosliklarning kelib chiqishi va rivojlanishini o'rganish.

Ontologik o'lcham — tarixiy jarayonlar inson hayoti va ijtimoiy voqelikni qanday shakllantirishini o'rganish.

Refleksiv o'lcham — shaxslar meros qilib olingan ma'nolarni qanday tanqidiy baholashlari va o'z shaxsiyatlarini qayta talqin qilishlarini tushunish.

Bu o'lchamlar genealogik tafakkur tarixiy bilimlarni falsafiy mulohaza bilan bog'lashini ko'rsatadi. Bu shaxslarga o'tmishni o'zgarimas taqdir sifatida qabul qilmasdan tarixiy sharoitlarning ta'sirini anglashga imkon beradi.

Bir so'z bilan aytganda, gnoseologik tafakkurning ontologiyasi insonning o'zini o'zi anglashi tarixiy meros, jamoaviy xotira va individual mulohazalarning o'zaro ta'siri orqali paydo bo'lishini ko'rsatadi. Uning asosiy falsafiy hissi — o'ziga xosliklar tarixiy jihatdan qanday shakllanganligini, shu bilan birga qayta talqin qilishga ochiq qolishini tushuntirishdir.

Xulosa va tavsiyalar

Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, gnoseologik tafakkur tarixiy voqelik va insonning o'zini o'zi anglashi o'rtasidagi bog'liqlikni tushunishda muhim falsafiy yondashuv hisoblanadi. Nitsshe va Xakingning tahlili shuni ko'rsatadiki, inson o'ziga xosligi, qadriyatlari va jamoaviy ongi ma'lum tarixiy va ijtimoiy sharoitlarda rivojlanadi. Shu bilan birga, shaxslar meros qilib olingan ma'nolarni tanqidiy qayta talqin qilish va o'z mavjudligini aks ettiruvchi tushunchani yaratish qobiliyatini saqlab qoladilar.

Tadqiqot gnoseologik tahlilni tarixiy ong, madaniy meros va milliy o'ziga xoslik bo'yicha tadqiqotlarga integratsiya qilishni tavsiya qiladi. Tarixiy manbalarni tanqidiy o'rganishga, avlodlar davomida madaniy qadriyatlarning o'zgarishini o'rganishga va tarixiy bilimlar va zamonaviy falsafiy tadqiqotlar o'rtasidagi bog'liqlikni mustahkamlashga alohida e'tibor qaratish kerak. O'zbek kontekstida bu yondashuv milliy intellektual merosni chuqurroq tushunishga hissa qo'shishi mumkin, shu bilan birga tanqidiy fikrlash va mustaqil talqin qilishni rag'batlantiradi.

Foydalanilgan adbiyotlar ro'yhati

- [1] F. Nietzsche, *On the Genealogy of Morality*, 2nd ed., K. Ansell-Pearson, Ed., C. Diethe, Trans. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2007, 195 p. OBNB
- [2] M. Foucault, "Nietzsche, genealogy, history," in *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, D. F. Bouchard, Ed., D. F. Bouchard and S. Simon, Trans. Ithaca, NY, USA: Cornell University Press, 1977, pp. 139–164.
- [3] I. Hacking, *Historical Ontology*. Cambridge, MA, USA: Harvard University Press, 2002, 279 p.
- [4] I. M. Muminov, *Ocherki istorii obshchestvenno-filosofskoi mysli v Uzbekistane* [Essays on the History of Social and Philosophical Thought in Uzbekistan]. Tashkent, Uzbekistan: Fan, 1977.
- [5] *Materialy po istorii progressivnoi obshchestvenno-filosofskoi mysli v Uzbekistane* [Materials on the History of Progressive Social and Philosophical Thought in Uzbekistan], 2nd rev. and expanded ed., I. M. Muminov and M. M. Khayrullaev, Eds. Tashkent, Uzbekistan: Fan, 1976, 586 p.
- [6] R. Kurbaniyazova, "The role of historical consciousness and historical memory in the formation of a national mentality," *Oriental Journal of History, Politics and Law*, vol. 5, no. 2, pp. 1–9, 2025, doi: 10.37547/supsci-ojhpl-05-02-01.
- [7] S. Do'styorova, "Milliy o'zlikni anglashning inson ma'naviy dunyosini rivojlanishidagi ahamiyati" [The significance of national self-awareness in the development of the human spiritual world], *O'zMU xabarlari*, vol. 1, no. 1.4, pp. 95–98, 2024, doi: 10.69617/nuuz.v1i1.4.2009.
- [8] J. Ratcliffe, "Genealogy: A conceptual map," *European Journal of Philosophy*, vol. 32, no. 4, pp. 1255–1276, 2024, doi: 10.1111/ejop.12949. Wiley Online Library
- [9] M. Halbwachs, *On Collective Memory*, L. A. Coser, Trans. and Ed. Chicago, IL, USA: University of Chicago Press, 1992.
- [10] J. Assmann, *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2011.

- [11] P. Ricoeur, *Memory, History, Forgetting*, K. Blamey and D. Pellauer, Trans. Chicago, IL, USA: University of Chicago Press, 2004.
- [12] J. V. Wertsch, *Voices of Collective Remembering*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2002.
- [13] P. Nora, "Between memory and history: Les lieux de mémoire," *Representations*, no. 26, pp. 7–24, 1989.
- [14] M. Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, A. Sheridan, Trans. New York, NY, USA: Pantheon Books, 1977.
- [15] F. Nietzsche, *Beyond Good and Evil: Prelude to a Philosophy of the Future*, J. Norman, Trans. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2002.